

סגירת החלופה הליברלית: הרמן כהן ובעיית ההגירה היהודית

במשך כחצי מאה – מראשית שנות השבעים של המאה ה-19 ועד ראשית שנות ה-20 של המאה העשרים – התרחשה הגירה המונית של יהודים מאזורי האימפריה הרוסית ומזרח אירופה מערבה. מספרם המדויק אינו ידוע, אך הוא מוערך בכ-2,700,000. רובם המכריע שם פעמיו לארצות שמעבר לים, בעיקר לארצות הברית (אלרואי, 2008). קשה להגזים בתיאור ההשפעה שהיתה להגירה אדירת מימדים זו על ההיסטוריה והתרבות היהודית.¹ היא זו שהפכה את "הבעיה המזרחית" המקומית ל"בעיה יהודית" עולמית, או כמו שניסח זאת אחד מבני התקופה: "אם היהודים המזרח אירופאים לא היו מביאים איתם בכל רגע בעיה מטרידה חדשה למערב, אז אף אחד לא היה חושב יותר על הבעיה היהודית" (Aschheim, 1985, 47).

שאלת היהודים ושאלת ההגירה העסיקו אינטלקטואלים רבים במערב אירופה, ונתפשו ככרוכות זו בזו.² המצב היה מסובך במיוחד עבור היהודים שבהם. מצד אחד, האפשרות שהבעיה היהודית תיפתר בהתיישבות המונית של יהודי מזרח אירופה בלב ערי המערב עוררה אצל מרביתם פחד וסלידה,³ אולם מצד שני, נטייתם הליברלית חייבה אותם להתנגד למגבלות הגירה באופן עקרוני; בעיקר למגבלות הגירה שמפלות לרעה קבוצה מסויימת, לא כל שכן את "אחיהם לאמונה" מהמזרח. גל ההגירה הגדול איתגר את הרעיונות שהתגבשו בקרב יהודים מערב-אירופאים משכילים במהלך המאה ה-19 באשר למהות היהדות, המדינה המודרנית, והקשר ביניהן. ההיסטוריון ג'ונתן פרנקל (Frankel, 1983) תאר את התהליך שהחל בפוגרומים של 1881-1882⁴ כהתערערות האמונה בליברליזם כפתרון הטבעי לשאלה היהודית ועלייתן מנגד של "אידיאולוגיות פוסט ליברליות – סוציאליזם, לאומיות יהודית, וסינתזות שונות ביניהן" (12). הדמות שייצגה אולי יותר מכל בשנים ההן את האופטימיזם הליברלי של יהודי גרמניה היה הפילוסוף הרמן כהן (1842-1918). בעבודה זו אבחן מספר מרכיבים מרכזיים בתפישת היהדות של כהן וביחסו אל המדינה הגרמנית על רקע המתח בין שאלת היהודים לשאלת ההגירה; מתח שהלך וגבר לאורך מרבית שנות כתיבתו.

¹ מגוון דוגמאות להשפעות המגוונות של גל ההגירה ניתן למצוא באוסף המאמרים 'The Legacy of Jewish Migration: 1881 and its Impact' (David Berger ed. 1983, Columbia University Press, New York).

² קביעה זו מתייחסת בעיקר למדינות היעד להגירה יהודית גדולה, קרי גרמניה, בריטניה, ובמידה פחותה גם צרפת. ספרו של ג'ק וורטהיימר – (1987, *Unwelcome Strangers*) – מהווה מקור מצוין בנוגע לגרמניה. באשר לבריטניה קיימת ספרות נרחבת שהבולטים בה הם Gartner (1970), Garrard (1971), ו-Feldman (1989, 1994). ביטוי נוסף להלך הרוח המדובר ניתן למצוא גם בדבריו של ההיסטוריון הצרפתי הנודע אנטול לרואה-בוליה (Anatole Leroy-Beulieu) בהרצאה שנשא באוניברסיטת הרווארד בארה"ב ב-1904, כפי שדיווח אז הניו-יורק טיימס:

"Anti-Semitism, or rather the Jewish Question, is bound up..., in France as in America, with the question of immigration" (New York Times, May 7th, 1904).

³ על המאמצים של הקהילות היהודיות במערב לדחות מעליהן את הפליטים היהודים ראה: Szajkowski (1951).

⁴ בחלק מהספרות נהוג להתייחס לארועי 1881-1882 ברוסיה כמניע העיקרי של גל ההגירה, אולם כותבים אחרים, כמו וורטהיימר (1987) ואלרואי (2008), ממקמים את תחילתו של גל ההגירה ב-1871. אלרואי ממחיש במחקרו היטב כיצד למעשה היו הפוגרומים גורם משני בהחלטה להגר לעומת גורמי דחיפה ומשיכה אחרים (בעיקר בעמודים 46-56).

רקע היסטורי: ההקשר החברתי והפוליטי של הגירת יהודי מזרח-אירופה לגרמניה

גרמניה היתה זירת מפתח בדרמה הגדולה של הגירת יהודי מזרח אירופה. ראשית כל, מבין כל מדינות מערב אירופה היא היתה בעלת הגבול הארוך ביותר עם מדינות המוצא של המהגרים היהודים ולכן מספר גדול של מהגרים עבר דרכה.⁵ שנית, בגרמניה היתה קהילה יהודית גדולה ומשגשגת. כשהחלה ההגירה להתגבר בתחילת שנות ה-70 של המאה ה-19, היה זה מיד אחרי שחוק האזרחות של 1871 הקנה ליהודים זכויות פוליטיות מלאות, אך מעמדם במדינה היה עדיין רגיש. הסיבה השלישית, והרלוונטית ביותר לדיון כאן, היא היחס המורכב שהתפתח בקרב יהודי גרמניה כלפי יהודי מזרח אירופה עוד לפני שהאחרונים התחילו להגר מערבה בהמוניהם; יחס שהתנקז לתוך המושג Ostjude – היהודי המזרח אירופאי.

לפי אשהיים (1980), הרעיון של ה-Ostjude התפתח בקרב יהודי גרמניה במהלך המחצית הראשונה של המאה ה-19 (3). ה-Ostjude סימל את מה שהיהודי הגרמני היה לפני שהשלים בהצלחה את פרויקט ההתבוללות וה"דה-גטואיזציה" (11) שהוליד יהודי מזן חדש ומודרני. הלכלוך והצפיפות של הגטו, הרעש, היעדר הנימוסים וההליכות המערביים, הלבוש המוזר שלבשו, ה"זירגון" הבזוי – האידיש – שבו דיברו, היעדר ערכי אסתטיקה, הניוון הגופני, אורח החיים הדתי-עד-כדי-פרמיטיבי; כל אלה זוהו עם הסטראוטיפ של היהודי המזרחי והציגו אותו כניגודו המוחלט של היהודי הגרמני המשכיל. תחושת העליונות של יהודי גרמניה כלפי יהודי מזרח אירופה ניזונה במידה רבה מגאווה לאומית גרמנית שראתה בעמים השכנים ממזרח "אסיאתים" ו"ברברים". גבולה המזרחי של גרמניה ייצג אז במידה רבה את קו התפר בין מערב למזרח, בין אירופה לאסיה, בין נאורות המודרנה לחשכת ימי הביניים. הדת היהודית נתפשה אמנם על ידי יהודי גרמניה כסממן משותף להם ול"בני דתם" במזרח, אבל לא היתה זו שותפת תרבותית, ובטח שלא לאומית או פוליטית. הפער ששרר בין שתי התרבויות היהודיות המנוגדות, המערבית והמזרחית, נראה אז, לפי אשהיים, כבלתי ניתן לגישור (12).

יהודים ממזרח אירופה היגרו בגלים מערבה החל מהמאה ה-17 (Shulvas, 1971), ונהנו מהפילנתרופיה של הקהילות היהודיות המקומיות שקלטו אותם. רוב המהגרים היו מהמעמד החברתי הנמוך ביותר, קבצנים ונוודים, שזכו בהתאם לכינוי Betteljuden. במהלך המאה ה-19 עברו יהודי גרמניה תהליך התברגנות מואץ שחידד את הבדלי המעמדות בתוכם. מי שנותר במעמד התחתון, ה"שנוררים", היו כמעט באופן בלעדי מזרח אירופאים (אשהיים, 21). בנוסף לכך, עם התפתחות מוסדות השיטור והרווחה של המדינה, העבירה אליהם הקהילה היהודית בהדרגה את האחריות לטיפול בעניים ובקבצנים היהודים.

ערב הפרעות של 1881 יהודי המזרח נתפשו על ידי יהודי גרמניה כ"גזע נפרד, דמויות מוזרות מעבר שכבר אינו מובן" (אשהיים, 22-23). ההתעניינות בהם הורכבה משילוב של פילנתרופיה ואנתרופולוגיה בניחוח של רומנטיקה אוריינטליסטית. אולם תחושת הריחוק הבטוח והנוח התפוגגה כשהחלה נהירת הפליטים ותפסה בהפתעה את יהודי גרמניה והמערב (34). הדיווחים על הפוגרומים עוררו זעם בעולם כולו, ביחוד בקרב יהודים, ורבים מהם התגייסו למתן סיוע. מאות אלפי ה-Ostjuden הנמלטים, והמליונים הנוספים שעוד היו עלולים להגיע בעקבותיהם, העמידו את יהודי המערב בדילמה קשה. מצד אחד, הם חשו

⁵ לפי אשהיים וורטהיימר אין סטטיסטיקה מדויקת לכל תקופת ההגירה, אולם הנתון המקובל הוא שבין 1905 ל-1914 עברו בגרמניה כ-700,000 יהודים מזרח אירופאים בדרכם למערב (אשהיים, 37).

ציווי מוסרי לסייע ל"אחיהם לאמונה" הנרדפים, המגיעים רעבים, חולים וחסרי כל. מצד שני, האוכלוסיה המקומית ומוסדות המדינה הפעילו לחץ כבד על הקהילות היהודיות לבלום את גל ההגירה. היה חשש אמיתי ומבוסס שההגירה ההמונית תחזק את האנטישמיות ותעורר את "השאלה היהודית" גם במקומות שבהם היא לכאורה כבר נפתרה. בראייה אנטישמית של אותה תקופה, ה-Ostjuden היה אמנם "פרמיטיבי-מדי" בשביל להיות גרמני, אבל הסכנה הגדולה היתה טמונה ביכולתו להידמות מהר לאחיו ה-Westjude שהיה "מודרני-מדי" – סוכן של ניהיליזם קוסמופוליטי, קפיטליזם חסר גבולות, וניווך תרבותי ומוסרי (58-79).

היו גם שיקולים פוליטיים פנים-יהודיים שהפכו את המהגרים לבעיה עבור יהודי גרמניה. בבחירות למוסדות רשמיים של הקהילות היהודיות נטו הפליטים להצביע עבור מפלגות אופוזיציה סוציאליסטיות וציוניות, ובכך סיכנו את ההגמוניה הבלתי-מעוררת-עד-אז של היהודים הליברלים (55-56). בעיני יהודי המערב, אם כן, שטף הפליטים היהודים הפך די מהר ממשבר שהוא בעיקרו הומניטרי, לסכנה פוליטית, חברתית, תרבותית, ואף קיומית. אולם היה רוברד נוסף שבו הביאה תופעת ההגירה ההמונית למשבר – הרובד האינטלקטואלי.

תפישת היהדות של הרמן כהן

מתקריהם של אשהיים ווורטהיימר מספקים תאור מקיף ומרתק של היחסים בין יהודי גרמניה ליהודים המזרחיים בשנים של ההגירה הגדולה (1880-1914) מנקודת ראות של היסטוריה חברתית ופוליטית, אולם הם כמעט ולא ממוקמים את הארועים בהקשר של הויכוחים הפילוסופים הגדולים שהתחוללו בעולם היהודי באותה תקופה. הרמן כהן, שלפי אשהיים היה "מנהיג האינטלקטואלי של היהדות הליברלית" ו"האינטלקטואל הליברלי החשוב ביותר" (176-177), מוזכר בספרו רק בשני מקומות ובקיצור. בספרו של ווורטהיימר אין לכהן כל איזכור. הפילוסופיה של הרמן כהן חשובה לדיון משום שהסינתזה שהוא הציע בין יהודיות לגרמניות סיפקה את הבסיס הרעיוני לזהותם של מרבית יהודי גרמניה, בני הבורגנות הליברלית, ומכאן גם לעמדותיהם ביחס להגירת יהודי המזרח.

הרעיון הלאומי שהלך וצבר מאמינים בכל ארצות היבשת במהלך המאה ה-19 נשא עמו הבטחה מפתה ליהודים. הוא איפשר להם לראשונה לקוות להתמזג בזהות הקולקטיבית של שאר בני ארצם ולהפטר סוף סוף מקללת חייהם כמיעוט זר ומסוגר. ככל שנאמנותם הפוליטית וזיקתם התרבותית נדדו אל האומות הגרמניות, הצרפתית, האנגלית וכיוצ"ב, כך הלכה והצטמצמה יהדותם (אם היא לא נזנחה לחלוטין) למימד הרוחני. תהליך זה של ספיריטואליזציה היווה אלטרנטיבה מצד אחד לעזיבת היהדות, ומצד שני להסתגרות האורתודוכסית. היהדות הגרמנית החדשה שאפה לקטוע את ההיסטוריה היהודית של ניתוק מהעולם, ולמצוא נקודת חיבור יהודית חדשה אל ההיסטוריה הגרמנית והעולמית. את זאת בדיוק סיפק לה הרמן כהן.

בעיני כהן, הפילוסוף הנאו-קנטיאני, הדת היהודית, כמו כל דת אחרת, נבחנת במידת התקדמותה לקראת הגשמה של האידאל המוסרי בעולם (6-8, 1938). לדת היהודית תפקיד היסטורי מיוחד בתור זו שהעניקה לאנושות את האידאל המשיחי: האמונה באמת מוסרית והתקווה להתממשותה עלי אדמות.

היהודי הוא שומרה של התקווה הזו, והיא המקור עבור כלל האנושות של "הבטחון ההיסטורי, [ו]הבטחון המוסרי בכלל" (26). היהודי הוא נושא של חזון הנביאים שמושא הוא לא רק העם היהודי אלא האנושות כולה. היהודי "בא לידי אמונה" אך ורק כאשר הוא :

"תולה את העתיד בחיי ציבור, שחיי אינם חיי שעה ואין מציאותו מציאות שעה, שמרובה הוא על האני מרובה על המשפחה, מרובה על חבר הרעים, ובעיקר מרובה אף על בני ברית הדת שנפשו קשורה בה, מרובה גם על המולדת עצמה; שמו של ציבור זה: האנושיות. אמונה זו באנושיות היא אמונת ישראל ולפיכך, אמונת ישראל תקווה היא" (35).

בהתאם לכך, הגדיר כהן את היהדות כ"דת עולם" (1977, ג, 100).

בין לאום לאומה

מאמציו של הרמן כהן להשתית את הזהות היהודית על ערכים אוניברסליים היו קרב בלימה נגד מגמה הפוכה שהסתמנה בחוגים יהודים בגרמניה בעשורים הראשונים של המאה ה-20. הציונות הגרמנית עברה אז שינוי מתנועה שהיא בעיקרה פילנתרופית, שעיקר מטרתה הצלת יהודי המזרח, לתנועה לאומית "פולקיסטית" שאימצה תפישות ביולוגיות בנות-זמנה של עם ולאום (אשהיים, 100-120). ביטוי מפורסם לכך ניתן למצוא בהרצאות שנתן מרטין בובר לאגודת בר כוכבא בפראג ב-1909 בהן הוא הגדיר את היהדות כקהילה שמושבתת על דם משותף (102-103). סיבת הבדידות שחש היהודי הגרמני היא היותו קרוע בין ההווה היהודית שזורמת בעורקיו לבין החוויה הגויית שבתוכה הוא חי. קביעות מסוג זה קוממו יהודים ליברלים רבים משום שהן שיחקו לידי טענות אנטישמיות שהיהודים, גם אלה שנדמים כגרמנים לכל דבר, הם בסופו של דבר בני עם זר. עבור הרמן כהן העיסוק בעממיות של היהדות, ב"תהילת השבט" שלה, בא על חשבון התוכן הדתי, ומכאן גם על חשבון השליחות הרוחנית שלה: "אנחנו חייבים להיות יהודים ברוחנו ובלבנו ולא בבשרנו ובדמנו!" (1977, ב, 94).

למרות התמקדותו ברוח, כהן הסכים עם הציונים שהיהודים הינם גזע ולאום נפרד, אך בשונה מהציונים הוא גם היה פטריוט גרמני נלהב. כדי ליישב את השילוב הזה, שנראה בעיני הרבה גרמנים יהודים ולא-יהודים כסתירה, כהן הציע הבחנה בין מושג 'הלאום' (Nationalität) למושג 'האומה' (Nation): "הלאום הוא עובדה מוסרית טבעית, אבל רק בכוח המדינה נבנית האומה מתוך פעולה צרופה של המוסר המדיני" (1977, ג, 99). 'הלאום' הוא קבוצת ההשתייכות הטרומ-פוליטית, ו'האומה' היא קבוצת ההשתייכות שנוצרת כתוצאה מהמעשה הפוליטי שעומד ביסוד המדינה המודרנית. הבחנה זו, לפי כהן, הינה הכרחית להמשך הקיום היהודי:

"לגבי קיום [דתנו] דורש אני בלי שום תנאי את קיומו של הלאום, אולם מצד השני דורש אני גם כן בלי שום תנאי את ביטולה של האומה היהודית בתוך המדינה הלאומית של ימינו. בלעדי כך חושש אני, שגזירת כליון אורבת לנו בתוך המדינות של זמננו. ביטולנו המדיני תנאי הוא וערובה לקיומנו הדתי" (101).

אין אם כן כל סתירה בין השתייכות ללאום היהודי להשתייכות לאומה הגרמנית, או לאומה מודרנית אחרת. הנסיון הציוני לברוא אומה יהודית מתוך אומות קיימות מהווה סכנה קיומית גדולה. יתרה מכך, נסיון כזה יערער את החיבור ההיסטורי הנשגב בין המשיחיות היהודית לרוח הגרמנית – רוח "ההומאניות הקלאסית והאזרחות האמיתית" (101) – וזה כבר יהיה אובדן גדול לא רק ליהודים אלא לאנושות כולה.

היהודים והרוח הגרמנית

הרמן כהן ביטא הערצה לתרבות הגרמנית שהיתה אופיינית ליהודים גרמנים בני דורו. גרמניות עברו היא לא רק מאפיין תרבותי מקומי אלא ערך בעל חשיבות היסטורית כלל-עולמית. כמו כן, הזיקה אליה היא סממן מבדיל בין יהודי המערב ליהודי המזרח. בחיבור קצר שהתפרסם לאחר מותו באוסף "כתבים יהודים", כתב הרמן כהן ש"כל יהודי בעולם יודע – למרות שהוא אולי לא מודע לכך, לא כל שכן נוהג בהתאם לכך – שלכל יהודי המערב (בניגוד לאלה הנוהרים ממזרח) ישנו קשר אינטלקטואלי ופסיכולוגי לגרמניה" (192, 1993c). היהודים הגרמנים הפיצו את הרוח הגרמנית בצרפת, אנגליה ורוסיה והשפיעו כך על התרבות העולמית כולה. הוא מסיים בפנייה ל"אחים באמריקה: תבינו אותי עכשיו כשאומר שכל יהודי במערב חייב, לצד היותו נאמן למולדתו הפוליטית, להכיר, להוקיר, ולאהוב את גרמניה. זאת משום שגרמניה היא מולדתה של רוח הדת המחודשת שלו ושל החוש האסתטי הטובע בו, ולכן היא המרכז של התעצבותו התרבותית" (193). במאמר אחר הוא כתב שבחיבור בין היהודי לגרמני, הראשון חב תודה גדולה יותר מהאחרון (188, 1993b).

כמו משכילים יהודים רבים במערב ובמזרח,⁶ גם כהן האמין שהפתרון לבעיות של היהודים במזרח אירופה הוא לא לעודד אותם להגר ולהביא איתם מערבה את הברבריות והנחשלות של המזרח, אלא לסייע להם להיות היבואנים של רוח הקידמה והמודרנה לארצות המזרח. חזון הנביאים וההיסטוריה של היהדות מלמדים "שהתגשמות היהדות מותנית בפיזורנו על פני האדמה" (1977, ג, 103). ברוח זו מימנו והפעילו יהודי המערב מגוון רחב של תכניות חינוכיות עבור יהודים במזרח אירופה, שמטרתן היתה לסייע להם בתהליך של מודרניזציה חברתית, ספיריטואליזציה דתית, ו"התמערבות" (או לשיטתו של הרמן כהן: התגרמנות) תרבותית.⁷ כל אלה, האמין כהן בכל ליבו, יאפשרו להם לזכות גם בזכויות פוליטיות, ובסופו של דבר להיטמע בהצלחה בארצותיהם כפי שהצליחו לעשות לדעתו יהודי גרמניה (אשהיים, 177).

האיזאל של הסבל

העמדה הליברלית המתנגדת להגירה הפכה קשה יותר להגנה כאשר החל גל נוסף של פוגרומים בראשית המאה ה-20, שהידוע בהם הוא פוגרום קישינב ב-1903. רדיפות קשות נוספות באו בעקבות המהפכה הרוסית של 1905.⁸ הדרישה כלפי יהודי המזרח להישאר במקומם ולחכות לבואה של הרוח הגרמנית ולאמנסיפציה שתבוא בעקבותיה הלכה ונראתה יותר ויותר תלושה מהמציאות ואף בלתי מוסרית. בהקשר

⁶ על כך שגם משכילים יהודים במזרח אירופה התנגדו להגירה כפתרון לבעיה היהודית ראה: Alroey, 2008, 113.
⁷ על פי יושפה (Jospe, 1993) השתתפותו בשליחות חינוכית מהסוג הזה ב-1914 בערי רוסיה היתה אחת מגולות הכותרת של חייו המקצועיים והאישיים של הרמן כהן (17).

⁸ מספר המהגרים המזרח אירופאים לארה"ב עלה מ-53,000 ב-1903 ל-115,000 ב-1907 (Penkower, 2004, 205). רובם עברו בדרכם בגרמניה.

הזה מן הראוי לציין את תפקידו של הסבל בתפישת היהדות של הרמן כהן, ובגיבוש עמדתו בסוגיית ההגירה.

סבל, לפי הרמן כהן, הוא מרכיב בלתי נפרד מההוויה היהודית, והעמידה בו דור אחרי דור היא המפתח להישרדות המופלאה שלה. אבל לסבלם של היהודים יש כמו כן תפקיד גדול יותר:

"ייסורי היהדות בתולדות העולם [היו] אות ההתקדמות הדתית, מופת לכוח הדתי, שהכח בידו לעמוד בפני כל הרדיפות וכל נסיונות-מזימות רעות. התקווה והבטחון מצד אחד, וכח היסורים לשאת ולסבול מצד שני – סימניה של ההתקדמות הדתית וכחותיה של ההתפתחות הדתית. זה חלקה של הדת בתוך כלל החיים של התולדה" (1938, 27).

התפתחות הדת היהודית, שתכליתה הוא כאמור מימוש האידאל המוסרי בעולם, מתקדמת באמצעות הסבל והרדיפות. ומדוע זה לא בורח היהודי מסבלו? בזכות התקווה. ואם יאבד את תקוותו ויברח או ימיר את דתו? תאבד לו גם המהות היסודית של אמונתו הדתית.

דוגמא וסמל לאידאל של הסבל ולמלאכתו בהיסטוריה ראה כהן בדמותו של דרייפוס. במאמר "הערך ההיסטורי של סיום פרשת דרייפוס" (1977א), שנכתב בעקבות פסק הדין בבית הדין לערעורים שסיים ב-1906 את כל ההליכים המשפטיים נגד הקצין היהודי, הוא קורא לא להכנס לשאננות בעקבות סיומה החיובי של הפרשה:

"עלינו להיות מוכנים לכך לעמוד עוד ימים רבים במזל הנסבלות, כלומר: לסבול עוד זמן רב באירופה. ולא זו בלבד, אלא עלינו להתאמץ בדבר, שנהא ראויים לאבותינו ונקבל על שכמנו הרפה את משא העינויים של התולדה העולמית, ששמרו על חיוניותו של עם-אמונים זה" (1977א, 126).

מיד בהמשך הוא מותח ביקורת על בני הדור הצעיר שמוותרים בקלות על ערך העמידה בפני הסבל:

"כלום מתעלמים הם בכוונה ואינם רואים כמה גדולה שמחת החיים בייסורים אלה, שמקבלים על עצמם בני-אדם מתוך תודעת עצמם לרצונם, מתוך הרגשת עצמם בנחלתם ההיסטורית, בשליחות היסטורית?" (1977א, 126).

הסבל מאפשר ליהודי המשך קיום מלא ואותנטי בפני עצמו, בתוך מולדתו, ובתוך ההיסטוריה. אולם אין לראות בו מטרה או אידאל מוסרי אלא אמצעי להתקדמות דתית ואנושית:

"[...] ערכם של ייסורינו לא בעצמם בלבד הוא אלא בפתח למוצא ההיסטורי שבהם. אין לנו לקבל את הייסורים כדרכם של סגפנים, שייסוריהם הוא מוסרם. עלינו לצפות ולקוות, שעתיד קץ מזהיר לייסורנו, ולא לנו בלבד אלא לאנושות כולה" (1977א, 126).

לפי תפישה זו, בריחה מפני דיכוי ורדיפה נדמית כמעט לבגידה במהות הרוחנית ובתפקיד ההיסטורי של היהדות. אולם הרמן כהן נמנע מלמתוח ביקורת כה חריפה ומפורשת על הפליטים המזרח אירופאים. עמדתו הפילוסופית נגד נדידתם מערבה לא מנעה ממנו לאמץ עמדה פוליטית נחרצת נגד סגירת הגבולות בפניהם: "ולאור המאורעות האלה [הפרעות אחרי המהפיכה ברוסיה] באות ארצות אירופה ואמריקה ובוחנות את חוקיהן ביחס לזרים. והמעציב ביותר, שאף בבחינה זו גרמניה שלנו בראש. מי יכתוב מגילת העוני של הנודדים האלה?" (125).⁹

ההתנגדות לסגירת הגבולות

למרות שגבלה בארצות המוצא של ההגירה היהודית, גרמניה הגיעה למלחמת העולם הראשונה ללא אף חוק להגבלת הגירה. הסיבות שבעטיין הרשויות בגרמניה נמנעו לאורך זמן לחוקק חוקים נגד הגירה הן רבות מכדי למנות כאן,¹⁰ אולם חשוב לציין בהקשר של מאמר זה שמאז שהחלו להופיע דרישות לחקיקה מהסוג הזה בשנות ה-90 של המאה ה-19, התייצבה הקהילה היהודית בגרמניה נגדן בהרכב מלא – ליברלים, ציונים, סוציאליסטים ואורתודוקסים – כמעט ללא יוצאים מן הכלל. העמדה היהודית המאוחדת תאמה את עמדת הרוב בגרמניה,¹¹ עד אשר פרצה מלחמת העולם הראשונה.

מיד עם ראשית המלחמה התעוררה בגרמניה בכוח מחודש הדרישה לסגירת הגבולות בפני פליטים יהודים. היה חשש שההתרחבות הגרמנית מזרחה תזרים לתוך גבולות המדינה נחיל של "מונגולים מיוהדים" (אשהיים, 174). הצפה כזו, טען מסע ההפחדה, תעמיד את גרמניה בפני סכנה ממשית של דגנרציה פיזית ומוסרית (174). חלק מהאינטלקטואלים היהודים שהתנגדו לסגירת הגבולות הסבירו את התנגדותם בהבחנה שעשה החוק המוצע בין יהודים ללא-יהודים. הסוציולוג פרנץ אופנהיימר כתב אז באיגרת פרטית שאם החוק היה מבוסס על "עקרונות תרבותיים כלליים" או על הגנת כוח העבודה הגרמני בפני תחרות זרה מכל סוג, החוק היה קביל בעיניו (176). כהן, לעומת זאת, התנגד לסגירת הגבולות בפני כל אדם ומכל סיבה בראש ובראשונה מסיבות אתיות ודתיות.

בחיבור "על סגירת הגבולות" (1993a) שנכתב בזמן מלחמת העולם, הוא כותב שעבורו האידאל של כל מדינה חוקתית חייב להיות אחדותה של האנושות. גם שיקולים פוליטיים של מדינה כזו או אחרת חייבים להיות מונחים על ידי האידאל של מדינה עולמית (189). מבחינה דתית, כהן מבסס את עמדתו על הציווי בדת היהודית לאהוב את הגר. הוא מביע תקווה שגרמניה תכיר ב"משימתה" להגן על זכויותיהם של הזרים שבאים תחת כיבושיה במלחמה, ובעיקר על "בני-דתו" ממזרח אירופה (190). המשך המאמר מכיל, באופן די מפתיע, טיעון מלא רגש בשבחם של יהודי מזרח אירופה ולטובת הגירתם לתוך גרמניה.

הסטראוטיפ של היהודי המזרחי שמציג כאן כהן שונה בתכלית מזה של ה-Ostjude הנחות שזקוק ל-Westjude שיבוא ויחלץ אותו מבערותו. הפעם זוהי יהדות גרמניה שזקוקה להזרמה של "דם טרי, בלתי-

⁹ המאמר נכתב זמן קצר אחרי שחוקק בבריטניה "חוק הזרים" (Aliens Act) – החוק הראשון בבריטניה להגבלת הגירה שהיה מיועד לבלימת גל ההגירה היהודי ממזרח אירופה (Feldman, 1989).

¹⁰ פירוט שלהן ניתן למצוא אצל Wertheimer (1987).

¹¹ בשנים 1893-1902 הועלו הצעות להגבלת הגירה יהודית בכל מושב של הרייכסטג ונדחו ברוב גדול (Wertheimer, 32).

מדולל" לקראת "הסכנות החמורות שמאיימות על קיומה הדתי הייחודי" (191). היהודים המזרחיים משלבים "אנרגיה אינטלקטואלית עם להט דתי" (190). גם מבחינה אסתטית חל שינוי. ל"פני-הגטו הפולניים" יש איכויות הלקוחות מציורים של רמברנדט, וניבטת מהם "הבעה של קדושה" (190). אבל מעל לכל אלה מהלל כהן את ה"אנושיות הצרופה" של היהודים המזרחיים ש"נהייתה חזקה ומזוקקת יותר הודות לעינויים הפוליטיים שעברו" (191). כהן מביע תקווה שיהודים אלה יורשו להכנס לגבולות הרייך, ושיוכר ערכם המוסרי והפוטנציאל התרבותי הגבוה שלהם.

סיכום

הגותו של הרמן כהן מספרת את סיפורו של דור של יהודים גרמנים שנולדו לפני איחוד גרמניה והאמנסיפציה. הקבלה אל תוך המועדון האקסקלוסיבי של התרבות הגרמנית וההכרה הפורמלית בהיותם אזרחים גרמנים לכל דבר היה עבורם ארוע מכונן מבחינה אישית ועיצב את יחסם ליהדות ולגרמניות. במקביל, לוו חייהם בארוע מתמשך של הגירה הולכת וגוברת של יהודים ממזרח אירופה. לגלי ההגירה האלה היתה השפעה רבה על השינויים שעברה באותן שנים יהדות גרמניה בכל המישורים – החברתי, הפוליטי, והאינטלקטואלי. אתגר קשה במיוחד הציבו הפליטים המזרחיים בפני הרעיונות הליברלים שהחזיק הזרם המרכזי ביהדות גרמניה, שכהן היה אחד מהמנסחים המרכזיים שלהם.

לזרם המהגרים היהודים היה חלק משמעותי בכירסום ההדרגתי שחל ביסודות הרעיוניים של הליברליזם היהודי-גרמני בסוף המאה ה-19. את התגובה האינטלקטואלית הליברלית לאתגר המשולב של השאלה היהודית ושאלת ההגירה ניתן לתמצת כהתנגדות להגירה היהודית מחד גיסא והתנגדות להטלת מגבלות עליה מאידך גיסא. האמביוולנטיות הגלומה בעמדה הזאת, והנתק ההולך וגדל שלה המציאות הפוליטית, החלישו את ההגמוניה הליברלית על חשבון זרמי מחשבה אחרים שהציעו פתרונות רדיקליים לבעיה היהודית כגון הגירה המונית מאורגנת – לאמריקה, לארגנטינה או למדינה יהודית – או מהפכה.

בעשורים האחרונים של חייו יכול היה, אם כן, הרמן כהן לראות כיצד רעיונותיו מאבדים את עוצמתם בדיון הפנים-יהודי. תפישת היהדות כ"דת עולם" שתכליתה מושגת על ידי פיזור ברחבי העולם כבר לא התאימה למציאות שבה מצד אחד דוחקים יהודים מבתיהם ומהצד השני סוגרים בפניהם את הגבולות. ההבחנה בין 'לאום' ו'אומה' אולי עזרה ליישב את נפשו השסועה של היהודי הבורגני המתבולל, אבל יותר ויותר משכניו הלא-יהודים החלו לראות בו חלק מהאומה הזרה שפולשת ממזרח. האמונה בכוחה של הרוח הגרמנית להושיע את יהודי המזרח בארצותיהם התגלתה ככוזבת. במקום שרוח ההומניזם והנאורות תצא ותכניע את 'אימפריית החושך' של הצאר, המדינה הגרמנית הפכה בהדרגה לשוביניסטית ואנטישמית יותר. רעיון אחד של הרמן כהן שהרלוונטיות שלו דוקא הלכה וגדלה עבור יהודי גרמניה הוא האידיאל של הסבל. קל להבחין כיצד האופטימיות שלו באשר לעתידם של יהודי גרמניה התחלפה בהדרגה בדאגה שצרות גדולות מעל לכל לדמיון עומדות לפתחם. כשלושה שבועות לאחר מותו, באפריל 1918, חוקק ה-Grenzschluss, החוק הראשון שהגביל הגירת יהודים לגרמניה.

ביבליוגרפיה

כהן, יחזקאל (הרמן), 1938. *כתבים על היהדות*, הוצאת הספרים שליד האוניברסיטה, ירושלים.
כהן, הרמן, 1977א. "הערך ההיסטורי של סיום פרשת דרייפוס", בתוך: *עיונים ביהדות ובבעיות הדור*, מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 126-122.
כהן, הרמן, 1977ב. "כלפי מתקיפיי", בתוך: *עיונים ביהדות ובבעיות הדור*, מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 95-92.
כהן, הרמן, 1977ג. תשובה על מכתבו הגלוי של ד"ר מרטין בובר להרמן כהן, מתוך: *עיונים ביהדות ובבעיות הדור*, מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 104-96.

Cohen, Hermann, 1993a. "On Closing the Borders", in: Jospe, Eva, ed., *Reason and Hope: Selections from the Jewish Writings of Hermann Cohen*, Hebrew Union College Press, Cincinnati, pp. 189-192.

Cohen, Hermann, 1993b. "The German and the Jewish Ethos II", in: Jospe, Eva, ed., *Reason and Hope: Selections from the Jewish Writings of Hermann Cohen*, Hebrew Union College Press, Cincinnati, pp. 185-188.

Cohen, Hermann, 1993c. "Thou Shalt not go About as a Slanderer", in: Jospe, Eva, ed., *Reason and Hope: Selections from the Jewish Writings of Hermann Cohen*, Hebrew Union College Press, Cincinnati, pp. 192-196.

מקורות מחקר

אלרואי, גור, 2008. *המהפכה השקטה: ההגירה היהודית מהאימפריה הרוסית 1875-1924*, מרכז זלמן שזר, ירושלים.

Alroey, Gur, 2008. "Aliya to America? A Comparative Look at Jewish Mass Migration, 1881-1914", *Modern Judaism*, 2, Vol. 28, pp. 109-133.

Aschheim, Steven E., 1982. *Brothers and Strangers: The East European Jew in Germany and German Jewish Consciousness, 1800-1923*, WUP, Madison, Wisconsin.

Endelman, Todd M., 1983. "Native Jews and Foreign Jews in London 1870 - 1914", in: Berger, David, ed., *The Legacy of Jewish Migration: 1881 and its Impact*, Brooklyn College Press, New York, pp. 109-129.

Feldman, David, 1989. "The Importance of Being English: Immigration and the Decay of Liberal England", in: Feldman, David, Jones, Gareth Stedman, eds., *Metropolis London: Histories and Representations since 1800*, Routledge, London, pp. 56-84.

- Feldman, David, 1994. *Englishmen and Jews: Social Relations and Political Culture 1840-1914*, Yale University Press, New Haven and London.
- Frankel, Jonathan, 1983. "The Crisis of 1881-1882 as a Turning Point in Modern Jewish History", in: Berger, David, ed., *The Legacy of Jewish Migration: 1881 and its Impact*, Brooklyn College Press, New York, pp. 9-22.
- Garrard, John A., 1971. *The English and Immigration 1880-1910*, Oxford University Press, London.
- Gartner, Lloyd P., 1960. *The Jewish Immigrant in England 1870-1914*, George Allen and Unwin Ltd., London.
- Jospe, Eva, 1993. *Reason and Hope: Selections from the Jewish Writings of Hermann Cohen*, Hebrew Union College Press, Cincinnati.
- Penkower, Monty Noam, 2004. "The Kishinev Pogrom of 1903: A Turning Point in Jewish History", *Modern Judaism*, 3, Vol. 24, pp. 187-225.
- Shulvas, Moses A., 1971. *From East to West: The Westward Migration of Jews from Eastern Europe During the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Wayne State University Press, Detroit.
- Szajkowski, Zosa, 1951. "The European Attitude to East European Immigration (1881-1893)", *American Jewish Historical Quarterly*, 41, 2, pp. 127-162.
- Wertheimer, Jack, 1987. *Unwelcome Strangers: East European Jews in Imperial Germany*, Oxford University Press, New York.